

ANNA SKRZYPA

 <https://orcid.org/0000-0003-1913-0887>

SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny
03-815 Warszawa, ul. Chodakowska 19/31
e-mail: askrzypa@swps.edu.pl

MARIOŁA WOLAN-NOWAKOWSKA

 <https://orcid.org/0000-0002-7715-8741>

Akademia Pedagogiki Specjalnej
im. Marii Grzegorzewskiej
Instytut Pedagogiki
Katedra Pedagogiki Pracy i Andragogiki
02-353 Warszawa, ul. Szczęśliwicka 40
e-mail: wolan@aps.edu.pl

PROCES PODWÓJNEJ TRANZYCJI WYZWANIEM DLA ROZWOJU MŁODZIEŻY Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ

Abstrakt. Tranzycja dla młodych dorosłych jest pomostem między przewidywalnym i uporządkowanym światem edukacji a światem pracy, który cechuje się nieprzewidywalnością oraz zmiennymi regułami. Tranzycja stanowi wyzwanie dla młodzieży, która przechodzi z etapu dorastania w etap dorosłości. Artykuł ukazuje specyficzne trudności młodzieży z niepełnosprawnością w procesie tranzycji. Podkreślono rolę rodziców oraz szkoły w przygotowaniu młodzieży z niepełnosprawnością do budowania autonomii i dorosłego życia.

Słowa kluczowe: tranzycja, niepełnosprawność, dorosłość, rodzice, szkoła

DOUBLE TRANSITION AS A CHALLENGE PROCESS FOR THE DEVELOPMENT OF YOUTH WITH DISABILITIES

Abstract. Young adults transition is a bridge between structured predictable system of education and unpredictable unstable labour market. Transition is a challenge for the youth during

Received: 9.06.2022; verified: 13.06.2022. Accepted: 18.10.2022.

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

their growth into adulthood. The article displays specific difficulties of the youth with disabilities in the process of transition. The authors underline the role of parents and schools in preparing adolescent individuals with disabilities for building their autonomy in their adult lives.

Keywords: transition, disability, adulthood, parents, school

WPROWADZENIE

W życiu każdego człowieka są nieuniknione liczne zmiany (spodziewane lub nie), przejścia pomiędzy kolejnymi etapami życia i stadiami rozwojowymi. Często są to tzw. trudne, krytyczne momenty, ponieważ wymagają modyfikacji dotychczasowego sposobu funkcjonowania oraz podejmowania kluczowych decyzji. Jedną z takich sytuacji jest przejście młodzieży z systemu edukacji na rynek pracy oraz z dorastania w dorosłość. Proces ten, określany jako podwójna tranzycja, jest szczególnie trudny, ale zarazem niezwykle ekscytujący i wyjątkowy (Cybal-Michalska, 2013). Na etapie tranzycji uczniowie podejmują pierwsze życiowe decyzje. Ponadto zmiany zarówno w systemie edukacji, jak i na rynku pracy charakteryzują się obecnie wysokim stopniem dynamiki; trzeba temu sprostać, co powoduje, iż decyzje o karierze, dalszym rozwoju i życiu są niezwykle złożone. Oczywiście jest więc, że młodzież przechodząca przez proces podwójnej tranzycji wymaga troski i szczególnego wsparcia zarówno ze strony rodziców, jak i nauczycieli oraz wychowawców.

Analizując proces tranzycji w aspekcie indywidualnego wsparcia udzielanego uczniom, należy zwrócić szczególną uwagę na młodych ludzi z niepełnosprawnością, ponieważ dla nich ten czas jest wyjątkowo wymagający i trudny. Niepełnosprawność warunkuje całe ich życie. Wpływa na ich codzienne funkcjonowanie, radzenie sobie w społeczeństwie i odgrywanie ról społecznych, a przede wszystkim określa możliwości rozwojowe. Co za tym idzie, niepełnosprawność decyduje również o funkcjonowaniu w systemie edukacji oraz możliwościach zawodowych. Z tego powodu wsparcie młodzieży z niepełnosprawnością oraz przygotowanie do procesu podwójnej tranzycji jest bardzo ważne. Co więcej, obejmuje wiele istotnych składowych, które koniecznie należy uwzględniać w procesie edukacji.

WYBRANE ASPEKTY PROCESU TRANZYCJI WE WSPÓŁCZESNOŚCI

Nawiązując do rozważań dotyczących poradnictwa, trzeba powiedzieć, że pojęcie tranzycji odnosi się do zmian, „przejść” i „przerw” w trakcie życia zawodowego, a także osobistego. Tranzycje mogą być utożsamiane z „sytuacjami trudnymi”, które występują w momencie nierównowagi pomiędzy potrzebami i zadaniami a możliwościami oraz sposobami ich implementacji, przez co bardziej prawdopodobne stają się porażki i trudności. Z tego powodu jednostka musi

zaktywizować kolejne zasoby, aby pomyślnie poradzić sobie z daną sytuacją. Odnosząc się do warunków trudnych, należy podkreślić szczególne wymagania sytuacji granicznych, w których w ogóle nie jest możliwe zrealizowanie celów życiowych oraz w których zostały ściśle określone granice możliwości funkcjonowania według własnych standardów, potrzeb, wartości czy zasad. Z reguły sytuacje tego rodzaju są „subiektywnie postrzegane, jako te bez wyjścia, nieodwracalne, trudne do przewyciężenia” (Drabik-Podgórna, 2010, s. 93). Innym ważnym zjawiskiem związanym z procesem tranzycji oraz sytuacjami trudnymi są życiowe wydarzenia krytyczne, czyli różnego rodzaju przeciążenia, momenty zwrotne i kulminacyjne. Są to sytuacje, kiedy obecny system równowagi osobowej (wewnętrznej i zewnętrznej) jednostki zostaje nadwyrężony, a także jej relacje ze światem zostają zdeorganizowane, co powoduje konflikt pomiędzy nią a tym, co znajduje się na zewnątrz. Dotychczasowe sposoby funkcjonowania i przystosowania automatycznie stają się nieaktualne, bezwartościowe i bezużyteczne. Wydarzenia tego rodzaju zdecydowanie zmuszają jednostkę do zatrzymania się, refleksji, koncentracji, a przede wszystkim do zmian, wprowadzenia nowych zachowań i postaw; są to sytuacje istotnie wpływające na koleje losu. Ponieważ tranzycje wyróżniają się spośród codziennych zdarzeń i zmuszają do przeprowadzania zmian, mogą być rodzajem sytuacji krytycznych, jak również należeć do naturalnych sytuacji pojawiających się w trakcie ludzkiego życia.

Zostały wyróżnione cztery sposoby ujmowania zjawiska tranzycji:

- tranzycja rozumiana jako przejście z jednego etapu na kolejny;
- tranzycja, czyli zmiana wymuszona przez nagłe, niespodziewane wydarzenia;
- tranzycja określająca modyfikację jednego kontekstu oraz jako systematyczne przejście jednostki z pewnego kontekstu aktywności do kolejnego;
- tranzycje odnoszące się do procesów psychospołecznych (Guichard, 2007).

Tranzycjami normatywnymi można nazwać te, które odnoszą się do przechodzenia z jednego etapu na kolejny. Nawiązują one do procesu, jakim jest rozwój osobisty oraz zawodowy, czyli sytuacje zwykle pojawiające się w trakcie życia. W literaturze przedmiotu tranzycja zazwyczaj odnosi się do wchodzenia młodzieży na rynek pracy (Guichard, 2007).

Augustyn Bańka (2007) analizuje proces tranzycji jako przejście ze świata edukacji do świata pracy oraz z bezrobocia na rynek pracy. Tranzycja nie jest jednorazowym wydarzeniem czy momentem podjęcia pracy po ukończeniu szkoły; interpretuje się ją jako długotrwały proces przechodzenia od młodzieńczej subordynacji i niesamodzielności do dorosłej odpowiedzialności zarówno w kontekście ekonomicznym, jak i rodzinnym oraz finansowym.

Tranzycja jest rozumiana również jako nagłe, przewidziane bądź nieprzewidziane zdarzenia, które znacznie odmieniają dotychczasowe życie. Warto podkreślić, że mogą one mieć charakter pozytywny lub negatywny, np. rozwód-rozstanie, zwolnienie z pracy, śmierć bliskiej osoby, ale też ślub czy otrzymanie

podwyżki. Zmiana może zajść również poprzez brak pojawienia się oczekiwanego zdarzenia, np. awansu w pracy. Istotny jest również fakt, że dana sytuacja czy zdarzenie nie muszą być postrzegane jako tranzycja przez każdą jednostkę. Jeśli np. określone wydarzenie jedynie w małym stopniu wpływa na dotychczasowe życie, osoba nie odczuwa danej sytuacji jako tranzycji. Możemy zatem wyróżnić tranzycje antycypowane (będące konsekwencją zwykłego biegu ludzkiego życia) oraz tranzycje, których osoba nie jest w stanie przewidzieć, ponieważ pojawiają się w nagłych, niespodziewanych sytuacjach, a także tranzycje spowodowane brakiem wystąpienia oczekiwanych zdarzeń (Drabik-Podgórna, 2010).

Zjawisko tranzycji jest również rozpatrywane w odniesieniu do przekształcenia kontekstów, ponieważ jednostka na co dzień funkcjonuje w wielu kontekstach, jest częścią różnych systemów i stara się sprostać odmiennym oczekiwaniom, często rozbieżnym, czyli przechodzi pomiędzy różnymi formami aktywności, inaczej mówiąc, odgrywa różne role, np. w szkole jest uczniem, podejmując pracę, jest pracownikiem, w rodzinie jest synem czy córką, w relacjach koleżeńskich przyjacielem czy kolegą. W kontekście ujęcia psychospołecznego tranzycje są określane jako ważne wydarzenia, które mają miejsce w dość krótkich odstępach czasowych, lecz powodują długotrwałe skutki, również w postaci zminay przekonań jednostki na temat otaczającego ją świata (Drabik-Podgórna, 2010).

Rozpatrując proces tranzycji w odniesieniu do młodzieży z niepełnosprawnością, można zauważyć trudności w obu obszarach tranzycji: w odniesieniu do wchodzenia zarówno w role zawodowe, jak i te związane z dorosłym życiem. Oczywisty jest fakt, iż niemal każda osoba przechodzi taką zmianę w swoim życiu i zawsze jest to specyficzny, trudny czas, stawiający wiele wyzwań. Niemniej dla młodych osób z niepełnosprawnością zmiana ta jest wyjątkowo ważna i trudna, gdyż przejście ze świata młodzieży do świata dorosłych bezsprzecznie wiąże się z procesem usamodzielnienia, który odgrywa szczególną rolę w ich życiu. Tranzycja odbywa się poprzez przejście młodzieży ze świata edukacji (ze szkoły) do świata pracy (na rynek pracy). Kluczowe znaczenie na tym etapie ma wsparcie młodzieży z niepełnosprawnościami w przygotowaniu do podejmowania świadomych i trafnych decyzji edukacyjno-zawodowych. Badania prowadzone przez Mariolę Wolan-Nowakowską (2013) potwierdziły znaczenie poradnictwa zawodowego, w szczególności dostarczania informacji edukacyjno-zawodowej w przygotowaniu uczniów z niepełnosprawnościami do wyboru zawodu i ścieżki kształcenia zawodowego. Uzyskano rezultaty wskazujące, iż uczniowie z niepełnosprawnościami częściej zgłaszają potrzebę korzystania z indywidualnego doradztwa zawodowego w porównaniu z uczniami pełnosprawnymi. Należy jednocześnie podkreślić, iż zmiany rozwojowe, szczególnie na etapie dorastania, mogą wpływać na proces przystosowania do niepełnosprawności. Istotne jest zatem przygotowanie młodzieży z niepełnosprawnością do realizacji zadań rozwojowych, w tym podejmowania w przyszłości roli zawodowej (por. Majewicz, Wolska, 2019; Mikrut, Dyduch, 2019). Budowanie

adekwatnego obrazu siebie, opartego na wiedzy dotyczącej przeciwwskazań zdrowotnych związanych z wyborem zawodu i kierunku kształcenia zawodowego oraz świadomość własnych zasobów i preferencji zawodowych to fundamenty przygotowania młodzieży z niepełnosprawnością do planowania kariery edukacyjno-zawodowej.

SPECYFIKA ROZWOJU ZAWODOWEGO MŁODZIEŻY Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ A PROCES TRANZYCJI

Decyzja o wyborze zawodu jest jednym z najważniejszych momentów w życiu każdego człowieka, a o tym, jak istotny to czas, wiedzą zarówno rodzice, jak i sami uczniowie, którzy są właśnie w momencie przejścia z jednego szczebla edukacji na kolejny. System edukacji narzuca uczniom moment dokonywania wyborów dotyczących zawodu oraz kierunku kształcenia ogólnego czy zawodowego. Natomiast dojrzałość do podejmowania decyzji zawodowych wynika z procesów psychologicznych, wiąże się z ogólnym rozwojem, a także z procesem wychowania (Wolan-Nowakowska, 2008). Jednym z kluczowych zadań rozwojowych okresu dorastania jest planowanie kariery edukacyjno-zawodowej; to trudne wyzwanie dla młodych ludzi. Szczególnych problemów w procesie rozwoju zawodowego doświadczają uczniowie z niepełnosprawnością, ponieważ ich trudności nie tylko łączą się z osiąganiem dojrzałości psychologicznej do planowania i kierowania własnym życiem (w aspekcie rozwojowym), lecz biorą się w znacznym stopniu z trudności w kształtowaniu świadomości własnych ograniczeń i możliwości wynikających z niepełnosprawności (Wehman, Kregel, Barcus, 1985). Aktywizacja zawodowa osób, które nie są w pełni sprawne, stanowi wyzwanie dla nich samych, dla społeczeństw, w których funkcjonują, a także dla edukacji, nauki i polityki (Bańka, 2003).

Przemiany, jakie zachodzą na rynku pracy, powodują również zmiany w większości sfer życia społeczeństwa, m.in.:

- w dynamice procesu edukacji;
- w dynamice zawodowej (ekspansywność pojawiania się, a także zanikania zawodów, brak możliwości zaplanowania kariery w ramach jednego zawodu);
- w tranzycji ze świata edukacji do świata pracy (dzisiaj nie istnieje jeden, prawidłowy model przejścia z edukacji na rynek pracy);
- w rozwoju odnoszącym się do psychologicznej tożsamości jednostki – jako przejścia pomiędzy poszczególnymi stadiami rozwojowymi;
- w zanikaniu granic pomiędzy niepełnosprawnością a pełnosprawnością, zdolnością i niezdolnością do pracy (Bańka, 2003).

Rozwój zawodowy jest procesem dokonującym się przez całe życie człowieka, a polega na stopniowym wiązaniu jednostki ze światem pracy, poznawaniem siebie, swoich zainteresowań, możliwości i predyspozycji. Przygotowywanie

do aktywności zawodowej ma bardzo zróżnicowany przebieg i trwa przez długi okres w życiu człowieka. Poznawanie świata pracy rozpoczyna się już w czasie dzieciństwa, jest związane z rozwojem umysłowym dziecka, rozwojem percepcji oraz sprawności językowej i komunikacyjnej. Już w tym pierwszym okresie życia zaczyna kształtować się świadomość zawodowa. Obecność poszczególnych zaburzeń odnoszących się do wielopłaszczyznowego rozwoju dziecka z niepełnosprawnością w sposób istotny oddziałuje na jego funkcjonowanie w roli ucznia, a później w zawodowej (Wolan-Nowakowska, 2008).

Rodzina oraz szkoła odgrywają kluczową rolę w kształtowaniu u dziecka wartości pracy. Sytuacja zawodowa rodziców oraz ich postawa wobec pracy to ważne uwarunkowania dla rozwoju zawodowego dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością. Często jest spotykana sytuacja, w której rodzice dzieci z niepełnosprawnością, w szczególności matki, rezygnują z zatrudnienia, a ich głównym środkiem finansowym są świadczenia socjalne i rentowe. Skutkuje to tym, że dzieci mają do czynienia z negatywnym wzorcem – bezrobociem i bierną postawą wobec rynku pracy oraz rozwoju zawodowego.

Postrzeganie niepełnosprawności dziecka przez rodziców i ich postawa wobec tego zjawiska odgrywają ogromną rolę. Również obraz własnych zdolności, możliwości i potencjału determinuje decyzje dziecka (dorastającej osoby) odnoszące się do kształcenia, wyboru zawodu, a także tego, czy będzie w ogóle aktywne zawodowo. Nastawienie rodziców i ich aspiracje dotyczące rozwoju i życia dziecka z niepełnosprawnością stanowią fundamentalny czynnik kształtujący samoocenę dziecka, a co za tym idzie, czynnik w znacznym stopniu determinujący ambicje i cele życiowe, w tym zawodowe.

Tranzycja odgrywa kluczową rolę w rozwoju zawodowym każdego człowieka, a pomyślne przejście przez ten okres kształtuje poczucie skuteczności i sprawstwa. Natomiast nietrafne decyzje budują poczucie porażki i przekonanie o braku możliwości kierowania własnym życiem. Kryzysy w rozwoju pojawiają się zazwyczaj właśnie w okresie tranzycji. Proces ten w wielu przypadkach dotyczy również wyboru określonej ścieżki kształcenia. Rodzice dzieci z niepełnosprawnością mają kilka możliwości wyboru ścieżki kształcenia dzieci – są to szkoły masowe, integracyjne lub specjalne oraz nauczanie indywidualne (skierowane do uczniów ze szczególnymi trudnościami w uczestniczeniu w zajęciach klasowych). Wybór typu placówki, do jakiej będzie uczęszczało dziecko, w istotny sposób oddziałuje na rozwój młodej osoby z niepełnosprawnością. Edukacja w szkole masowej pozwala uczniom z niepełnosprawnością zaznać wielu doświadczeń społecznych, co może przynieść pozytywne konsekwencje w tym aspekcie kształcenia zawodowego, a także daje szansę na odnalezienie się na otwartym rynku pracy (Wolan-Nowakowska, 2008).

Decyzja o sposobie kształcenia dziecka z niepełnosprawnością nabiera szczególnego znaczenia, zwłaszcza że w wielu funkcjonujących obecnie systemach edukacyjnych uczniowie z niepełnosprawnością nie są nakierowywani na stojące przed nimi szanse zawodowe w odniesieniu do ograniczeń i możliwości wynikających

z występowania określonego rodzaju i zakresu dysfunkcji. Oczywiście w szkołach można dostrzec różnorodne zajęcia przygotowujące do planowania i realizacji kariery edukacyjno-zawodowej, jednak systematyczne planowanie procesu przejścia z systemu edukacji na rynek pracy, na konkretne stanowisko pracy, jest rzadko dostępne i możliwe dla uczniów z niepełnosprawnością. Bardzo prawdopodobne jest to, że brak tego typu wsparcia przyczynia się do występowania wysokich wskaźników bezrobocia wśród osób z niepełnosprawnością. O szczególnie trudnej sytuacji tych osób na rynku pracy świadczą statystyki: współczynnik aktywności zawodowej – 26,8% oraz wskaźnik zatrudnienia – 23,7% (GUS BAEL, dane średnioroczne za 2016 r. dla osób niepełnosprawnych w wieku produkcyjnym). Zjawisko to jest szczególnie niepokojące wobec faktu, że znaczna część osób z niepełnosprawnością doświadcza trudności w samodzielnym znalezieniu i utrzymaniu zatrudnienia, zatem bez profesjonalnego wsparcia w tym zakresie nie mają szans na aktywizację zawodową (Wolan-Nowakowska, 2012).

Braki w obecnych systemach kształcenia wzmagają jeszcze bardziej wyzwania stawiane przed młodymi dorosłymi w i tak trudnym okresie ich życia, jakim jest dorastanie. Zachodzą wtedy ważne zmiany rozwojowe: intensywne dojrzewanie biologiczne, psychiczne oraz społeczne. Kreowanie obrazu własnej osoby jest jedną z najważniejszych zmian w psychice, a kwestia samooceny jest szczególnie ważna dla młodzieży z niepełnosprawnością. Adaptacja do życia z niepełnosprawnością jest bezpośrednio powiązana z wyznaczaniem celów i podejmowaniem właściwych działań. Świadomość swojej niepełnosprawności i ograniczeń, które generuje, jest bazą do kreowania realnego obrazu siebie, a co za tym idzie, planów życiowych i zawodowych. Postrzeganie siebie w realny sposób, świadomość własnych możliwości i ograniczeń warunkują cele, jakie stawia sobie osoba z niepełnosprawnością (por. Wolan-Nowakowska, 2013).

Najważniejszą misją okresu adolescencji dla młodzieży z niepełnosprawnością (pod względem rozwojowym) jest zbudowanie dojrzałości psychicznej, polegającej na umiejętności decydowania o sobie, odnalezieniu sensu swojego istnienia i własnej tożsamości. Przebieg tego procesu zależy od samodzielności osoby z niepełnosprawnością, której zakres pozostaje w ścisłym związku z rodzajem i zakresem dysfunkcji. Zbudowanie rzeczywistego obrazu siebie jest bazą dla podejmowania świadomych i dojrzałych decyzji zawodowych przez młodzież z niepełnosprawnością. Okres adolescencji charakteryzuje się również rozwojem specyficznych zainteresowań zawodowych, coraz bardziej buduje się wtedy świadomość własnych zdolności i predyspozycji zawodowych. Okolicznościami sprzyjającymi dokonywaniu właściwych wyborów edukacyjno-zawodowych są również informacje i wiedza o zawodach, rynku pracy i systemie kształcenia. Ocena własnych możliwości w kontekście wymagań psychofizycznych, z którymi wiąże się wykonywanie czy nauka danego zawodu, jest bazą do podejmowania decyzji zawodowych przez młodzież z niepełnosprawnością. Zdobywanie kwalifikacji zawodowych często stanowi znaczny wysiłek dla osób

z niepełnosprawnością, nawet pod względem możliwości dotarcia na miejsce realizowania edukacji. W związku z tym jest konieczne, aby wybór ścieżki kształcenia, a później wykonywanego zawodu nie był przypadkowy. Szkoła, miejsce zamieszkania, rówieśnicy, rodzice i rynek pracy są czynnikami zewnętrznymi warunkującymi decyzje zawodowe osób z niepełnosprawnością, natomiast rodzaj i zakres niepełnosprawności, zainteresowania, predyspozycje i cechy osobowości stanowią ważne czynniki wewnętrzne.

Praca odznacza się jako ważny aspekt życia każdego człowieka, a szczególną rolę odgrywa w przypadku osób z niepełnosprawnością. Stanowi ogromną wartość w życiu człowieka, ale należy też do grupy zjawisk, które dzielą ludzi, inspirują do porównywania się z innymi, świadczy o statusie społecznym i ekonomicznym, co wyjątkowo wyraźnie widzą osoby z niepełnosprawnością. Dzięki edukacji zawodowej czy pracy, która przecież pełni funkcję rehabilitacyjną, osoby z niepełnosprawnością dostają szansę na wykorzystywanie swoich możliwości.

Decyzja o wykonywanym zawodzie jest wielkim wyzwaniem rozwojowym okresu dorastania, ale w kontekście młodzieży niepełnosprawnej jest podwójnie ważna. Zakres i stopień niepełnosprawności z jednej strony istotnie kształtują możliwości i ograniczenia dotyczące wyboru zawodu oraz odgrywają kluczową rolę w przyszłym zatrudnieniu. Z drugiej strony znaczenie tego wyboru odnosi się do kompensacyjnej funkcji aktywności zawodowej i rehabilitacyjnego kontekstu pracy zawodowej w życiu osób z niepełnosprawnością. Należy podkreślić znaczenie umiejętności życiowych koniecznych do podjęcia pracy przez osoby z niepełnosprawnością, ponieważ one wyznaczają bezpośrednio zakres samodzielności i warunkują efektywne wykonywanie zadań zawodowych w odniesieniu do ograniczeń i możliwości wynikających z niepełnosprawności (por. Wolska, 2015).

Trafny wybór zawodu pozostaje w ścisłym związku z jakością informacji o sobie i wglądem we własne ograniczenia, możliwości oraz z motywacją do wyboru zawodu i pracy, a także samodzielnością osoby niepełnosprawnej. Te aspekty psychologiczne formują się w ciągu całego życia jednostki, wiążą się z jej osobowością, dzieciństwem, a przede wszystkim z relacją z rodzicami. Poznanie możliwości osoby z niepełnosprawnością to jednak dopiero pierwszy etap w procesie podejmowania decyzji zawodowych. Kolejnym jest zapoznanie się z poszczególnymi wymaganiami stawianymi przez różne zawody, a także z zapotrzebowaniem na te profesje na rynku pracy (Wolan-Nowakowska, 2008).

Rozwój zawodowy, trwający nieustannie przez całe życie jednostki na pewno nie jest łatwą drogą przebiegającą bez żadnych trudności, nie tylko w kontekście osób z niepełnosprawnością. Szczególnie okres dorastania stawia przed młodymi ludźmi wiele wyzwań. Nie dość, że muszą borykać się ze zmianami biologicznymi, kreowaniem dojrzałości psychicznej i społecznej, to system kształcenia narzuca im konieczność podejmowania życiowych decyzji na etapie przejścia z jednego etapu edukacji na kolejny.

DOROSŁOŚĆ I AUTONOMIA OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ

Czas dorastania oraz wchodzenia w dorosłość, jak już wcześniej wspomniano, wiąże się z istotnymi zmianami, które zmierzają do wypracowania możliwości decydowania o sobie oraz szerzej – osobistej niezależności. Poziom kontroli własnego życia, a zwłaszcza sfer szczególnie ważnych i tych, na które osoba ma największy wpływ, zależy od samostanowienia o sobie. Z kolei, aby człowiek mógł być jednostką autonomiczną, jest konieczne posiadanie konkretnej wiedzy, umiejętności, zdolności, przekonań o samym sobie i świecie, które umożliwią postępowanie zorientowane na zaspokajanie własnych potrzeb i osiąganie celów. Wynika z tego, że zdolność do stanowienia o sobie wymaga posiadania nie tylko specyficznych umiejętności, lecz także dojrzałej postawy wobec siebie, bazującej na przekonaniu, iż potrafi się skutecznie rozstrzygać o własnym życiu. Nie mniej istotne są również podejście i przekonanie innych jednostek o umiejętności bycia niezależnym danej osoby (Pisula, 2008). Pomyślne przejście młodzieży z niepełnosprawnością przez proces podwójnej tranzycji wymaga kształtowania autonomii i samostanowienia. Jest to wielowymiarowy proces dojrzewania ku dorosłości, który dla każdej osoby ma inny charakter zgodnie z założeniami biopsychospołecznego modelu niepełnosprawności (por. Wolan-Nowakowska, 2021).

Dokładne sprecyzowanie pojęcia „dorosły” nie należy do łatwych zadań. Niektóre z opisów koncentrują się głównie na aspektach biologicznych, inne zaś łączą współzależność z indywidualnością i funkcjonowaniem w społeczeństwie. W wielu definicjach dorosłości podkreślane są: samodzielność, odpowiedzialność, gotowość do podejmowania decyzji, realizacja planu życiowego, a wcześniej sprecyzowanie go, ale też akceptacja siebie i swojej sytuacji. Wyzwaniem dla dojrzałego człowieka jest kształtowanie adekwatnego, pozytywnego stosunku do siebie samego, godzenie się ze swoimi ograniczeniami, także tymi, które wynikają z niepełnosprawności (Pichalski, 2003).

Wyznacznikiem dorosłości jest umiejętność polegająca na samodzielnym kreowaniu swojego życia, tak aby skutecznie móc sprostać oczekiwaniom społecznym stawianym przed jednostką, a zarazem odczuwać satysfakcję oraz sens istnienia. Podkreślany jest też fakt, iż przesłanką do trwałego istnienia i wzmocnienia systemu społeczno-kulturowego jest wchodzenie w określone role społeczne i pełnienie obowiązków związanych z nimi z perspektywy zbiorowości.

Dorosłość stanowi proces polegający na osiągnięciu kolejnych stadiów dojrzałości, a nie jest jedynie osiągnięciem konkretnego wieku metrykalnego. Na pełną dojrzałość składają się: dojrzałość biologiczna (rozumiana jako zakończenie procesu wzrostu, uzyskanie dojrzałości intelektualnej i narządowej oraz zdolność do prokreacji), społeczna (umiejętność samodzielnego funkcjonowania w społeczeństwie), uczuciowa (brak wpływu pierwotnych emocji, np. gniewu, strachu na nasze działania) oraz moralna (kreowanie własnego systemu wartości). Przesłanką dojrzałości

jest również akceptacja siebie i własnych ograniczeń. Dzięki umiejętności uczenia się i kreowania nowych rozwiązań człowiek, który jest już dorosły w sensie biologicznym, ma okazję dalej się rozwijać. Na skuteczność implementacji zadań rozwojowych ma wpływ wiele czynników, przede wszystkim właśnie dojrzałość: biologiczna, społeczna, uczuciowa i moralna (Grzybowska, 2003).

Zakres autonomii jest w ogromnej mierze warunkowany przez inne jednostki istniejące w życiu osób z niepełnosprawnością: rodziców, opiekunów czy wychowawców (Loebl, 2003). Kwestia autonomii osób z niepełnosprawnością jest często analizowana, dyskutowana i badana. Wirginia Loebl (2003) opisała licznie pojawiające się skłonności do pomniejszania autonomii wśród dzieci, młodzieży i osób dorosłych z niepełnosprawnością. Zjawisko to przejawia się w minimalizowaniu samodzielności w różnorodnych aktywnościach, decydowaniu o przestrzeni życiowej, nieprzygotowywaniu do podjęcia decyzji o najlepszej drodze rozwoju, a ponadto w braku uwzględniania marzeń i możliwości osób z niepełnosprawnością w osobistym czy zawodowym życiu. Najbardziej narażone na sytuacje tego typu są osoby z głębszą niepełnosprawnością umysłową, z zaburzeniami rozwoju, u których nie występuje zdolność komunikacji werbalnej lub jest słabo rozwinięta. Z powodu braku możliwości wypowiedzenia i formułowania swoich myśli, opinii i potrzeb takie osoby mimowolnie stają się nieaktywnymi uczestnikami życia, pomijane są ich zdolności do wchodzenia w interakcję oraz przywilej samostanowienia o sobie. To inne osoby – rodzice, opiekunowie czy specjaliści – zakładają, że wiedzą najlepiej, jakie są potrzeby, preferencje i uczucia osób z niepełnosprawnością, a także określają ich maksymalne możliwości oraz instruuje co do zachowania, a nawet oddzielają od reszty społeczeństwa. Aprobata dla autonomii osób z głębszą niepełnosprawnością wzbudza wiele dyskusji i powoduje spory. Opiekunowie tych osób w minimalnym stopniu dążą do poszerzania ich samodzielności życiowej. Rodzice często nie dają szansy swoim niepełnosprawnym dzieciom na samodzielne inicjowanie różnorodnych aktywności, natomiast zmuszają do innych, drobiazgowo kontrolują ich samodzielne działania, wyręczają w różnych czynnościach i nie wspierają w budowaniu niezależności. W związku z tym dziecko nie rozwija konkretnych kompetencji wspierających proces usamodzielnienia. Nadopiekuńczość, wygórowane oczekiwania czy odrzucenie są również wymieniane jako uwarunkowania redukujące poziom autonomii u dziecka.

Dojrzałość oraz autonomia osób z niepełnosprawnością jest kwestią szczególną. Zagadnienie to wiąże się z wiedzą o złożonych czynnikach kształtujących proces osiągnięcia autonomii. Każdy człowiek bez względu na swój stan psychiczny i fizyczny ma prawo do tworzenia własnego życia. Pojawiają się jednak istotne różnice w predyspozycjach, uwarunkowaniach psychologicznych oraz czynnikach społecznych. Osiągnięcie autonomii jest niezwykle zróżnicowanym, niejednorodnym i pełnym wyzwania procesem, zwłaszcza wśród osób z niepełnosprawnością, ale nie oznacza to, że niemożliwym do zrealizowania.

ROLA SZKOŁY I RODZINY W PRZYGOTOWANIU DO DOROSŁEGO ŻYCIA

Podstawową formą aktywności młodzieży jest nauka, a zatem kluczowym miejscem, w którym młodzi ludzie, również ci z niepełnosprawnością, spędzają większość czasu, jest szkoła. Właśnie w czasie edukacji młodzi ludzie przygotowują się do wejścia w dorosłość lub też po prostu stają się osobami dorosłymi. Przed instytucją szkoły stoi wiele zadań, m.in.: wspieranie rodziny podczas procesu socjalizacji dzieci i młodzieży, przekazywanie kluczowych umiejętności, wspieranie rozwoju procesów myślowych oraz zachęcanie do przestrzegania szeroko uznawanych reguł. Dodatkowym zadaniem szkoły, zwłaszcza w kontekście osób z niepełnosprawnością, jest stwarzanie warunków do realizacji indywidualnych potrzeb, możliwości i aspiracji uczniów, ponieważ swoistość danej niepełnosprawności może ograniczać możliwości odgrywania konkretnych ról społecznych. Z powodu specyfiki rozwoju osoby z niepełnosprawnością już od dzieciństwa wymagają realizacji indywidualnych potrzeb i zadań rozwojowych, takich jak identyfikowanie i przyjmowanie własnych ograniczeń lub wyznaczanie swojej roli w społeczeństwie.

Przygotowanie uczniów (młodych dorosłych) poprzez rozwijanie zdolności do bycia niezależnymi w ich codziennym życiu oraz do stania się pracownikiem powinno należeć do nadrzędnych celów systemu edukacji. Bez dokładnego i szczegółowego planowania oraz przygotowania do dalszego kształcenia lub zatrudnienia uczniowie z niepełnosprawnością nie są w stanie tego osiągnąć. Zajęcia szkolne oraz wszelkie kursy i szkolenia muszą być tak opracowane, by zapewnić młodym dorosłym zdobycie konkretnych umiejętności zawodowych, a przez to umożliwić korzystanie z szans oferowanych przez rynek pracy. Sprostanie tym założeniom obliguje również nauczycieli do nieustannego monitorowania, analizowania i oceny wymagań pod względem umiejętności, które są mile widziane w świecie pracy. Każdy uczeń z niepełnosprawnością powinien mieć możliwość otrzymania wsparcia ze strony nauczycieli, wychowawców oraz specjalistów, tj. psychologów czy doradców zawodowych w przygotowaniu i wdrożeniu indywidualnego programu tranzycji. Zadaniem szkoły jest przygotowanie uczniów do wyboru kierunku kształcenia i zawodu m.in. poprzez prowadzenie zajęć z zakresu doradztwa edukacyjno-zawodowego, jednak w przypadku uczniów z niepełnosprawnością kluczowe znaczenie ma indywidualne poradnictwo (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej, Dz.U. z 2022, poz. 1717).

W dorosłym życiu jedną z istotnych umiejętności jest formułowanie i realizacja celów, w związku z tym wyniesienie tej zdolności ze szkoły jest niezmiernie ważne. Specyfika funkcjonowania osób z niepełnosprawnością polega na tym, że ich życie przebiega w pewnym sensie w dwóch rzeczywistościach – jedna z nich to ich ograniczenia wynikające z niepełnosprawności oraz potrzeba otrzymania wsparcia i pomocy od innych, a druga to aspiracje do normalności i samodzielności.

W związku z tym zadaniem rozwojowym, dość swoistym, jest zharmonizowanie potrzeby i możliwości autonomii z trudną do uniknięcia dla znacznej części osób z niepełnosprawnością pomocą innych. Aby sprostać temu zadaniu, konieczna jest wiara w swoje umiejętności, zdolność radzenia sobie z wyzwaniami oraz akceptacja dziecka (młodego dorosłego) szczególnie przez środowisko rodzinne, a także stawianie przed nim realnych wymagań. Szkoła powinna jednak być przede wszystkim miejscem, w którym uczeń zostanie zachęcony i zmotywowany do tworzenia planu życiowego dzięki otrzymanej w tym zakresie pomocy i wsparciu. Niezwykle istotne jest, aby osoby odpowiedzialne za tę pomoc nie przekształciły jej w dyktowanie konkretnych działań swoim uczniom, ponieważ najchętniej i najskuteczniej są realizowane plany wynikające z motywacji wewnętrznej.

Efektywność funkcjonowania szkoły nie jest warunkowana tylko właściwą realizacją działań podejmowanych wobec uczniów, ponieważ w kompleksowym procesie rehabilitacji istotna jest kooperacja pomiędzy wszystkimi podmiotami, które są ważne w życiu osoby z niepełnosprawnością. W przypadku dzieci i młodzieży bardzo istotnym obszarem oddziaływań jest współpraca szkoły z rodzicami. To najbliższe otoczenie kształtuje usposobienie jednostki od najmłodszych lat jej życia, co z kolei definiuje późniejszą postawę życiową, wybory i decyzje, w tym decyzje dotyczące przyszłości edukacyjno-zawodowej (Grzybowska, 2003). W związku z tym celem interakcji między szkołą a rodzicami uczniów z niepełnosprawnością powinno być wspomaganie procesu przystosowania rodziców do niepełnosprawności dziecka, w tym również przygotowanie ich do konstruktywnego wspierania dzieci z niepełnosprawnością w procesie podwójnej tranzycji: z okresu dorastania w dorosłość oraz z systemu edukacji na rynek pracy

Więzi rodzinne i osobiste relacje mają specyficzny charakter, a to warunkuje sposób funkcjonowania każdego członka rodziny na zewnątrz, w innych grupach społecznych. Śmiało można twierdzić, iż sposób funkcjonowania w rodzinie istotnie kształtuje drogę i jakość wchodzenia w role społeczne. Rodzaj i trwałość wzorców postępowania, które zostają zakorzenione w świadomości młodzieży, zależą od typu, siły i charakteru powiązań rodzinnych. Jest to szczególnie istotne w kontekście osób z niepełnosprawnością ze względu na to, że ich funkcjonowanie w społeczeństwie może być zniekształcone właśnie z powodu tej niepełnosprawności (Zielińska-Król, 2014).

Rodzina jest środowiskiem, które przekazuje podstawowe umiejętności umożliwiające poznanie i zrozumienie otaczającego świata, a także tworzy perspektywę, z której patrzy się na środowisko oraz normy i zachowania charakterystyczne dla danej kultury. Rodzina pełni wiele funkcji, m.in.: wychowawczą, ekonomiczną, emocjonalną, socjalizacyjną i kulturalną. Wartość i misja rodziny dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością wzrasta, ponieważ wymagają one większej, dopasowanej do ich potrzeb pomocy (Zielińska-Król, 2014). Natomiast specyfika pomocy osobie z niepełnosprawnością polega na udzielaniu wsparcia, które daje szansę na samodzielne funkcjonowanie, aktywność zawodową, efektywne

odgrywanie ról społecznych oraz motywuje do rozwoju. Jak widać, wsparcie nie powinno przybierać postaci wyłączenia, lecz usprawniania, pobudzania sił motywujących do rozwoju.

Magdalena Loska (2009) podkreśla, że rodzina w życiu dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością często pełni też funkcje, które zazwyczaj są realizowane wśród grupy rówieśniczej. Różnego rodzaju dysfunkcje pojawiające się wraz z daną niepełnosprawnością warunkują często brak możliwości nawiązania i utrzymania szerszych kontaktów towarzyskich, rozwijania zainteresowań, uczestnictwa w rozrywkach, przez co rodzina jest zobowiązana do realizowania tych zadań. Niektóre zaburzenia minimalizują własną aktywność, a zwiększają zależność od innych. Z tego powodu postawy i działania otoczenia wobec osób z niepełnosprawnością mają tak ogromne znaczenie. To właśnie zachowanie innych ludzi determinuje sposób postrzegania swojej sytuacji oraz poziom motywacji do aktywności i działania. Wyłączenie dzieci niewspółmiernie do ich możliwości, nadopiekuńczość i zbyt duża troska wzmacniają uzależnianie się ich od rodziny, powodując bezradną, bierną i niesamodzielną postawę, a tym samym zmniejszają szansę na odnalezienie się w przyszłości w roli pracownika.

Często rodzice młodych dorosłych z niepełnosprawnością obawiają się wprowadzania zmian w ich życiu. Postawa rodziców, obawy związane z wejściem w świat dorosłych prowadzą do niezmienności istniejącego stanu rzeczy, czyli do pozostania „interesariuszem opieki społecznej” i beneficjentem świadczeń socjalnych („rentobiorcą”). Wiąże się to oczywiście z lękiem przed ryzykiem, jakie niosą ze sobą wszelkiego rodzaju zmiany w dotychczasowym (znanym i bezpiecznym) życiu. Rodzice dzieci z niepełnosprawnością znacznie częściej prezentują postawy, charakteryzujące się nadopiekuńczą ochroną dziecka (por. Wolan-Nowakowska, 2013). Ponadto u dzieci z niepełnosprawnością dłużej trwa stan zależności, a także są one w mniejszym stopniu zachęcane i motywowane do rozwoju przez swoich najbliższych. Rodzice w mniejszym stopniu dążą do usamodzielnienia dzieci z niepełnosprawnością oraz rzadziej umożliwiają budowanie znaczenia innych grup społecznych w ich życiu. Izolowanie dzieci w domu kształtuje u rodziców postawę poczucia kontroli nad sytuacją, a także ochrony przed niebezpieczeństwem, nieprzychylną oceną, chorobą oraz upokorzeniem. Na sposób postępowania rodziców wpływa m.in. specyficzne traktowanie takich rodzin przez środowisko, zbyt duże współczucie, wyśmiewanie się, uciążliwe obserwowanie. To powoduje, że rodzice chcą zwyczajnie chronić swoje dziecko. Na szczęście coraz częstszym zjawiskiem jest próba sprostania trudnościom, uprzedzeniom i stereotypom (Zielińska-Król, 2014).

PODSUMOWANIE

Kluczowe znaczenie dla uczniów z niepełnosprawnością ma przygotowanie do podwójnego procesu tranzycji: z dorastania w dorosłość i z systemu edukacji na rynek pracy. Doradztwo edukacyjno-zawodowe pełni ważną funkcję w tym procesie, ponieważ osoby z niepełnosprawnościami często doświadczają trudności nie tylko z trafnym wyborem zawodu i ścieżki kształcenia zawodowego, lecz także z samodzielnym znalezieniem i utrzymaniem zatrudnienia (por. Wolan-Nowakowska, 2021; Zakrzewska, 2022).

Nie ulega wątpliwości, iż zarówno szkoła, jak i – przede wszystkim – rodzina odgrywają kluczową rolę w rozwoju dziecka, a zwłaszcza dziecka z niepełnosprawnością. Rodzina stanowi podstawowe ogniwo wszelkich działań na rzecz rozwoju młodej osoby, to przecież rodzice decydują o losie dziecka w sensie prawnym. Oni też dokonują wyboru, czy dziecko kształci się w systemie szkolnictwa specjalnego, czy korzysta z edukacji integracyjnej bądź włączającej. Sposób, w jaki zarówno rodzina, jak i środowisko szkolne przygotowują niepełnosprawne dziecko do dorosłości, warunkuje stopień jego samodzielności lub uzależnienia od innych. Nadopiekuńcza postawa, niesprzyjający schemat wychowania najczęściej kształtują przekonanie dorastającej osoby z niepełnosprawnością, że nie jest ona zdolna do niezależnego działania, szczególnie gdy wcześniej nie miała okazji sprawdzić swoich możliwości lub zwyczajnie nauczyć się samodzielnych aktywności.

Rodzice przejawiają wiele obaw związanych z dorosłością ich niepełnosprawnych dzieci (Wolan-Nowakowska, 2013). Istotnym elementem wsparcia procesu przygotowania dzieci i młodzieży z niepełnosprawnościami do zadań rozwojowych dorosłego życia, w tym podejmowania aktywności zawodowej, jest również dostarczanie rodzicom informacji o możliwościach rozwoju zawodowego ich dzieci, zarówno w odniesieniu do wyboru ścieżki kształcenia zawodowego, jak i wsparcia w poszukiwaniu oraz utrzymaniu zatrudnienia.

Rodzice powinni mieć możliwość korzystania z usług specjalistycznego wsparcia psychologów, nauczycieli, wychowawców i doradców zawodowych. Gdy dziecko rozpoczyna edukację, szkoła staje się kolejnym kluczowym podmiotem, dlatego właśnie współpraca nauczycieli z rodzicami jest tak ważna. Jeśli rodzina nie ukształtowała w dziecku poczucia autonomii oraz odpowiedniego stopnia samodzielności, rolą szkoły jest działać w tym kierunku, oczywiście na miarę możliwości ucznia. W procesie przygotowania do dorosłego życia ogromne znaczenie ma wsparcie rozwoju zawodowego uczniów z niepełnosprawnością, oparte na kształtowaniu realnego obrazu własnej osoby w odniesieniu do ograniczeń i możliwości, które wyznaczają zainteresowania i predyspozycje zawodowe, a w dalszej perspektywie stają się fundamentem możliwości funkcjonowania na rynku pracy.

BIBLIOGRAFIA

- Bańka A. (2003). *Rola Poradnictwa Zawodowego w integracji osób niepełnosprawnych z rynkiem pracy*. Materiały konferencyjne, Warszawa: Biuro Koordynacji Kształcenia Kadr Fundacja Fundusz Współpracy.
- Bańka A. (2007). *Psychologiczne doradztwo karier*. Poznań: Wydawnictwo PRINT-B.
- Cybał-Michalska A. (2013). *Młodzież akademicka a kariera zawodowa*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Drabik-Podgórna V. (2010). Tranzycja jako nowa kategoria biograficzna we współczesnym poradnictwie zawodowym. *Edukacja Dorosłych*, 1, 91–104.
- Grzybowska D. (2003). Szkoła wobec zadania przygotowania młodzieży niepełnosprawnej do podjęcia ról człowieka dorosłego. W: K.D. Rzędzicka, A. Kobyłańska (red.), *Dorosłość, niepełnosprawność, czas współczesny. Na pograniczach pedagogiki specjalnej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Guichard J. (2007). Transition. W: J. Guichard, M. Huteau (eds.), *Orientation et insertion professionnelle. 75 concepts clés*. Paris: Dunod. <https://doi.org/10.3917/dunod.guich.2008.01>
- Loebl W. (2003). Drogi osiągnięcia autonomii przez osoby niepełnosprawne. W: K.D. Rzędzicka, A. Kobyłańska (red.), *Dorosłość, niepełnosprawność, czas współczesny. Na pograniczach pedagogiki specjalnej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Loska M. (2009). Psychofizyczne możliwości i społeczne wyznaczniki funkcjonowania osób niepełnosprawnych ruchowo. W: M. Wolan-Nowakowska (red.), *Poradnictwo zawodowe dla osób niepełnosprawnych – ku możliwościom przeciw ograniczeniom*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe AKAPIT.
- Mikrut A., Dyduch E. (2019). *Przygotowanie do zawodu i zatrudnienie osób z niepełnosprawnością intelektualną. Rozważania na kanwie Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Pichalski R. (2003). Refleksje nad dorosłością. W: K.D. Rzędzicka, A. Kobyłańska (red.), *Dorosłość, niepełnosprawność, czas współczesny. Na pograniczach pedagogiki specjalnej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Pisula E. (2008). *Dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną – szanse i zagrożenia*. Warszawa: Wydawnictwo PSOUU.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej, Dz.U. z 17.08.2022, poz. 1717.
- Wehman P., Kregel J., Barcus J.M. (1985). From school to work: A vocational transition model for handicapped students, exceptional children. *Exceptional Children*, 25–37. <https://doi.org/10.1177/001440298505200103>
- Wolan-Nowakowska M. (2008). Wybrane aspekty decyzji zawodowych i edukacyjnych młodzieży niepełnosprawnej. *Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska. Sectio J. Pedagogia – Psychologia*, 21, 39–49.
- Wolan-Nowakowska M. (2012). System orientacji i poradnictwa zawodowego dla młodzieży z niepełnosprawnością. W: E. Wojtasiak, M. Wolan-Nowakowska (red.), *Poradnictwo zawodowe w rehabilitacji osób niepełnosprawnych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Wolan-Nowakowska M. (2013). *Młodzież w sytuacji planowania kariery zawodowej. Badania porównawcze uczniów z dysfunkcją narządu ruchu i pełnosprawnych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Wolan-Nowakowska M. (2021). *Rehabilitacja zawodowa osób z niepełnosprawnością intelektualną*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.

- Wolska D. (2015). *Umiejętności życiowe jako wyznacznik aktywizacji zawodowej dorosłych z głębszą niepełnosprawnością intelektualną*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Zakrzewska M. (2022). *Aktywność zawodowa a jakość życia osób z niepełnosprawnością intelektualną*. Warszawa: Wydawnictwo PSONI.
- Zielińska-Król K. (2014). Rodzina w procesie wsparcia społecznego i zawodowego osoby niepełnosprawnej. *Labor et Educatio*, 2, 79–89.